

Ленка ЦИГУРСКИ*

Нина Кршљанин, *Правни положај жене
у средњовековној Србији*, Универзитет у Београду
– Правни факултет, Београд 2024, 496.

Ауторка дела, Нина Кршљанин, ванредна је професорка на Правном факултету Универзитета у Београду, и из њене љубави према средњем веку настаје једно обимно монографско дело које нам пружа детаљан увид у живот жена средњовековне Србије.

Оскудан број извора у српском средњовековном праву представља изазов у сваком истраживању, а нарочито када је реч о женама и њиховом правном положају. Жене су, може се рећи, углавном играле секундарну улогу, док су мушкарци били доминантнији у породичној и јавној сфери, па су самим тим више присутни у историјским изворима. То наравно не значи да је допринос жена у различитим сферама живота у средњем веку био мањи или занемарљив.

Дела посвећена српском средњовековном праву уопште, а посебно положају жене у овом периоду, почињу да се јављају током 19. века, док се озбиљнији научни приступи развијају у другој половини 19. и почетком 20. века и с временом еволуирају.¹ Дела која су раније настајала не баве се у целости овом темом.

* Ауторка приказа је студенткиња прве године основних академских студија на Правном факултету Универзитета у Београду, lenkadzigurski@gmail.com

1 У 19. веку настаје први потпуни коментар Душановог законика, аутора Стојана Новаковића. Стојан Новаковић (прир.), *Законик Стефана Душана цара српског, 1349. и 1354.* (друго издање), Задужбина Илије М. Коларца, Београд 1898. Утицао је на све истраживаче српске средњовековне материје. У 20. веку издвајају се дела Теодора Тарановског и Александра Васиљевича Соловјева, аутора пореклом из руске „беле емиграције“ који дају значајан допринос изучавању периода средњег века у Србији. Соловјев је и аутор неколико чланака који се

Прва монографска обрада ове теме била је докторска дисертација Душанке Динић-Кнежевић „Положај жена у Дубровнику и Србији у XIII и XIV веку“.²

Монографија има значајну истраживачку вредност, нарочито за читаоце заинтересоване за дубље проучавање средњовековног српског права, јер извори наведени у фуснотама обухватају и шире аспекте од самог правног положаја жене.

Морамо имати на уму, када истражујемо и закључујемо о једној овако комплексној теми, да су при разматрању положаја жене чиниоци разнолики. Првенствено треба обратити пажњу на сталешке разлике које су постојале у Србији тог доба. Биле су јако изражене, па је тако сталешка хијерархија некада чак и изнад родне. Тако увиђамо неједнаке третмане, почевши од себарки до моћних властелинки. Други чинилац је вера. Постојала је верска толеранција, али не и слобода вероисповести. Најпосле, посебан фактор представља плурализам правних поредака, који утиче на различит третман жена у градовима руралних предела у унутрашњости Србије и комунама у приморју. Кршљанин у свом делу углавном не обрађује друга два чиниоца, већ само сталешке разлике.³

Књига је намењена широком кругу читалаца, како студентима, тако и већ искусним истраживачима, научницима, правницима и историчарима, а нарочито онима који се баве правном историјом – а напослетку и сваком читаоцу кога занима какав је био положај жене у праву средњовековне Србије. Да ли су жене искључиво имале улогу мајке, супруге и домаћице? Да ли су жене могле владати, поседовати и самостално располагати имовином? Да ли су могле присуствова-

баве важним питањима у погледу положаја жене. Недавно, 2023. године, објављена је књига Срђана Шаркића „A History of Serbian Mediaeval Law“, озбиљна и квалитетна монографија о српском средњовековном праву, прва на енглеском језику, што је чини доступном широј публици. Srđan Šarkiћ, *A History of Serbian Mediaeval Law*, Brill, Leiden – Boston 2023.

2 Ауторка је после додатних истраживања књигу претворила у монографију преумерену на жене у Дубровнику: „Положај жена у Дубровнику у XIII и XIV веку“. Динић-Кнежевић није дала значаја реципираним ромејским изворима и то објашњава знатно мањи обим података о положају жена у Србији. Душанка Динић-Кнежевић, *Положај жена у Дубровнику у XIII и XIV веку*, САНУ, Београд 1974.

3 Када је у питању вероисповест, средњовековна Србија била је доминантно православна али је у њој живео и изван број католика. Католици су, по претпоставкама, били претежно мушкарци – трговци и плаћеници, који су долазили у Србију без својих породица. Тамо где извори изричито указују на верске разлике, ауторка им посвећује дужну пажњу. С обзиром на то да су се правни пореци комуна знатно угледали на правне поретке других јадранских комуна и били различити од правног поретка руралне Србије, ауторка их у овом делу не анализира (више: стр. 18–22).

ти најважнијим састанцима властеле и црквених великодостојника? Питања су бројна, а одговори у изворима оскудни. Кршљанин, детаљном анализом постојећих извора, даје одговоре на ова питања, уз детаљна образложења.

Монографија је поприлично обимна и садржински богата. Подељена је на шест делова (не рачунајући предговор и закључак): увод; затим (свакако најобимнији) део о положају жене у приватном праву (брачно право, породично право, наследно право, правна и пословна способност и имовинско право); положај жене у кривичном праву (са фокусом на сексуалне деликте); затим краћи делови: жене пред државним органима, жене и јавна власт, жене и црква. Завршава се са закључком на српском, енглеском и руском језику.

Ауторка нас на почетку упознаје са већ постојећом литературом о питању средњег века, као и о оним делима која нам објективно недовољно (што због квалитета, што због обухвата тема) приказују положај жене у средњовековној Србији.

Период који ауторка анализира јесте период од владавине Стефана Немање⁴ до пада Српске деспотовине. Ово је карактеристично за истраживања српске правне историје.

Извори који су коришћени при изради дела су велики законски зборници, владарске повеље, житија (уз дозу опрезности) и рецепирани извори ромејског световног права.⁵

4 Извори који покривају време пре Немањића су малобројни. Ђорђе Бубало у овоме види намерну интервенцију немањићких владара да се потисне сећање на њихове претходнике: „Дакле, свесном тежњом Немањиних потомака, животописаца, владари који су држали српски трон у старија времена гурнути су у заборав. Мислим да је њихово наслеђе препуштено пропадању, мада нема доказа да је намерно уништавано”. Он истиче и да веома често сазнајемо не оно што бисмо желели, већ оно што нам је историја наметнула. Извори су често субјективни, па и то треба имати на уму при сваком историјском (у овом случају правно-историјском) истраживању. Види: Ђорђе Бубало, „Пре и после Стефана Немање: историјска прекретница или *damnatio memoriae*“, Милан Радујко (ур.), *Стефан Немања – њрејодобни Симеон Мироточиви: Зборник радова*, Институт за историју уметности Филозофског факултета у Београду, Митрополија црногорско-приморска, Епархија будимљанско-никшићка, Институт за српски језик САНУ, Београд – Беране 2016, 243–250.

5 Када су у питању рецепирани извори ромејског права, у науци нема консензуса у којој мери, и да ли су се у пракси уопште примењивали или су остали само мртво слово на папиру. Један од аргумената у прилог томе да се ове норме у пракси нису примењивале истиче српску средњовековну сталешку разноликост и неједнак третман – док су, барем пред формалним законом, у Ромејском царству сви били једнаки. Међутим, у пракси је и то упитно, обзиром на то да је и у Ромејском царству морало бити раслојавања становништва, самим тим и другачијег правног третмана (стр. 22–30).

Кршљанин већ на почетку указује на своје опредељење у избору терминологије коју користи, па тако нпр. користи „Ромејско царство“ и „ромејски“ уместо „Византија“ и „византијски“.⁶ Књигу чини лаком за разумевање чак и једном лаику дајући објашњења и преводе изворних текстова, често исправљајући постојеће погрешне преводе неких речи, као и прилагођавајући их контексту и духу времена у којем су настале. На тај начин читаоцу јасније и потпуније приближава мисли канониста и законодаваца тог времена.

Ауторка упоредо цитира из различитих извора прописе који се баве сличним питањима, често дајући коментаре да ли је нешто заправо било примењивано у Србији тог времена.

Нез Друштвена перцепција жене и даље је, у великој мери, везана за њену мајчинску улогу, и није чудно што је ово било знатно изражено у патријархалном средњем веку. Црква је наглашавала улогу жене као верне супруге и пожртвоване мајке. Брак и остваривање потомства нису биле само личне, већ и правне и друштвене обавезе.

Неизбежно је наићи на правне празнине које постоје, што и не изненађује с обзиром на то да је обичајно право било неспорно најзначајнији извор права у средњовековној Србији. Многе правне норме су се подразумевале и, нажалост, често нису биле записиване. Други разлог је то што је (као и у другим правним системима тог доба) већина норми била записана казуистички, што значи да законодавац није регулисао неке честе случајеве који су били познати народу тј. које је народ већ регулисао у пракси, понављањем, и имао свест о њиховој обавезности.

Да сумирамо, најзначајнији извори које ауторка користи били су Законоправило Св. Саве, сва три дела Душанове кодификације: Душанов законик, тзв. Јустинијанов закон и Скраћена Синтагма Матије Властара, уз допуњавање и консултовање Потпуне Синтагме ради канонских питања.

Кршљанин излаже материју претежно држећи се пандектне поделе грађанског права, надаље полазећи од приватне ка јавној сфери права. Жене су тада засигурно имале већу улогу у приватној сфери, а за послове у јавној сфери се скоро подразумевало да их обављају мушкарци (ту наравно постоје изузеци), што је условило овакав распоред.

6 Како и ауторка истиче, становници Византије су себе називали Римљанима, а своју државу Римским царством. Ради диференцирања од класичног Рима, како је званични језик царства био грчки, користи изразе грчког порекла „ромејски“ и „Ромејско царство“. Још један разлог који наводи је то што је израз „византијски“ стекао одређену негативну конотацију, барем на Западу, изазвану искривљеном сликом о царству на Босфору. Референца на књигу проф. Кршљанин.

У делу посвећеном грађанском праву ауторка нас прво спроводи кроз брачно право и брачне односе. Помиње три фазе развоја брака, од обичајноправне, претхришћанске концепције брака па до брачних односа за време Немањића и све већег инсистирања на црквеном венчању у складу са канонима као јединим исправним путем. Законоправило и Жичка повеља Стефана Немањића представљају велику прекретницу у Србији тог доба, уводећи хришћанска правила у погледу брака. Као врхунац таквог развоја долази и трећа фаза која долази са Душановим царством и законодавством.

Затим анализира форму закључења брака, упознаје нас са термином као што је „обручење“ тј. веридба и условима за закључење брака, као и брачним сметњама и самим брачним животом. Брак се тешко раскидао, али је развод ипак био могућ. Сагласност родитеља супружника била је итекако важан услов за склапање брака. Примећујемо да су средњовековни извори имали прилично полно равноправне термине за ступање у брак.⁷ Женино остављање мужа се у неким случајевима квалификује као „бесновање“ тј. нека врста лудила, међутим ово је само реторски, не и правно. Жена која би напустила мужа била би телесно кажњавана ако не би имала своју имовину. Ово је прописано у Жичкој повељи Стефана Првовенчаног, која садржи велики и важан део о брачном праву.⁸

Она даље набраја бракоразводне узроке, кривице жене и мужа – списак који није био једнак за оба супружника. Само једна прељуба жене била је довољна да муж мора да се разведе од ње како не би био кажњен као сводник, док је муж могао имати више таквих „излета“ са стране и то не би био основ за раскид брака. Жена би могла да се разведе само у случају да и после опомене мушкарац остане у односу са љубавницом, као и ако је држи у кући (стр. 151). Страна која иницира развод увек је била крива, али жена је била крива и ако се преузда пошто је остављена, док се мужу у таквим околностима праштала нова женидба.

У делу посвећеном брачном и породичном праву примећујемо како је хришћанска концепција брака неговала идеју о хармоничном сједињењу супружника, а то можемо запазити и у терминологији и полно равноправним терминима. Законоправило преноси дефиницију брака Херенија Модестина: „Брак је спајање мужа и жене и

7 Интересантан је термин „мужити се“ за жену који је ишчезао из употребе, док је свима добро познат термин „женити се“. И када се говори неутрално о томе да се брак разводи, често се каже да се супружници „распуштају“ (стр. 140. и 141).

8 „А ако нема имовину, телесном казном да се казни, како буде по вољи њеног мужа. Казнивши је, да је води. Ако не усхтедне да је води, то по кажњавању да је прода, коме он хоће.“ Више о овоме види: стр. 173.

заједништво у целом животу; заједница божанственог и човечанског права“ (стр. 35).

Насупрот овоме, у изворима се ипак чешће среће идеја о повлашћенијем положају мушкарца. То примећујемо кроз различите норме у обичајном праву, али и у брачној и у породичној сфери.

Надаље ауторка упућује на горе поменуто питање да ли је жена могла имати и располагати сопственом имовином. Из сачуваних уговора сазнајемо да је жена могла имати своју имовину, па чак и непокретну. Жена је такође могла да ослободи роба. Кршљанин у овом делу систематично приказује примере малобројних сачуваних номичких исправа. Као најзначајнију од њих спомиње купопродајни уговор из периода Српског царства (1346–1371) којим је жена по имену Доброслава, Каросова кћи, са децом продала свој двор у Призрену. Извесно је да је жена имала пуну правну и пословну способност као и мушкарци.

У делу посвећеном кривичном праву фокус је на сексуалним деликтима и брачним преступима, који су у изворима свакако и највише присутни. Занимљиво је поменути да су у многим средњовековним правима, нарочито у земљама Западне Европе, оптужбе за вештичарење биле усмераване против жена, док у средњовековној Србији нема трага тако нечега.⁹ Ауторка се водила принципом да при избору кривичних дела обрати пажњу на она у којима је улога жене на одређени начин израженије присутна, било као учиниоца или као жртве. Отмици жене дата је посебна пажња у изворима, као најтежем сексуалном деликту поред силовања. У пар наврата ауторка наглашава значај девичанства жртве код сексуалних деликата из пар разлога. Казне су строже прописане ако је силована девојка била девица. Међутим ово углавном није учињено с обзиром на њене трауме, већ зато што би девојци шанса за брак била изгледно мања. Мушкарац који би силовао жену заправо би отео жртвино девичанство њеном мужу или веренику. Већина норми у изворима кривичног права гласи у мушком роду и о учиниоцу и о жртви. У Душановом закону код силовања пажња је усмеравана на сталешки положај учиниоца и жртве.

После кривичног права, ауторка говори о женама у јавној сфери. Наглашава да је положај жена пред државним органима био веома добар, с обзиром да у овом делу очекујемо највећу дискриминацију жене. Почине са женама као странкама пред судом. Како су жене могле бити и поротници, извесно је да су се могле појављивати као странке. Помиње и занимљив 104. члан Законика, који говори о же-

⁹ Једини пример је љубавни напатак. Више о томе у одељку: Жене, злочин и чаролија (стр. 367).

нином примању судског позива у одсуству мужа (стр. 375).¹⁰ Жена је могла бити позвана на суд као удовица и мужевљева наследница ради неког дуга који је он оставио, али и независно од тога, из неког разлога који се тиче ње саме. Кад је реч о монахињама, оне које су позване на суд нису се изводиле из манастира већ је требало да пошаљу своје заступнике. У одељку о женама као сведоцима ауторка, између осталог, наводи најстарији извор који говори о сведочењу у немањићкој држави. Ради се о сведочењу властелинке на сабору који је велики жупан Стефан Немања сазвао ради расправљања о борби против јереси. Неки реципирани ромејски извори покушавали су да ограниче женско сведочење само на узак круг „женских питања“. Жене су се појављивале и као поротници, међутим можда само женским странкама.

Даље је реч о женама на престолу. Жена се никада није нашла на престолу средњовековне Србије. Међутим несумњиво је да су жене из владарске породице учествовале у вршењу јавне власти (првенствено владарева мајка или супруга). Појављивале су се на државним саборима, у ужем кругу неформалног савета, а некада и у намесничкој улози.

Положај жена у цркви био је секундаран у односу на мушкарце. Није било никаквог учешћа жена у клиру. Жене су током менструације сматране нечистим и нису смеле тада да долазе у цркву. Ово можемо приписати ондашњем домету медицине и традиционалним схватањима. Жене у цркви треба да ћуте, а свако њихово запиткивање у јавности сматрало се неприкладним. Ако су, пак, желеле да сазнају нешто о духовним питањима, требало је да та питања поставе приватно, у кући, свом мужу. И као монахиње биле су у лошијем положају у односу на мушкарце монахе. Ауторка истиче занимљив дуализам. Иако је жена у цркви имала секундарну улогу, ауторитет који је монашка риза носила са собом омогућавао је жени која не припада властеоском сталежу извесну моћ и самосталност.

Дело ауторка завршава закључком у коме сумира основне тезе и утиске. Она закључује да је положај жене у Србији средњег века био прилично добар за стандарде средњовековне Европе. Закључак оставља дубок утисак на читаоца и представља логичан завршетак целине. Наводи нас на размишљање и подсећа да ток историје није пут непрекидног напретка. Ово можемо протумачити на различите

10 Наводи мишљења Соловјева и Бубала о овом члану, који тврде да жена не може примити позив у мужевљево име нити, сходно томе, заступати мужа на суду. Што се тиче обрнутог случаја, ситуација је другачија: забрана примања позива за другог прописана је само за жену.

начине. Ауторка нам оставља да закључимо сами за себе какав је живот жене био а какав је данас, и да размислимо да ли непрекидно напредујемо или само временом намећемо другачија очекивања и стандарде женама.

Читалац који би се упустио у читање скоро 500 страна овог дела стекао би не само дубље сазнање о положају жене већ и о целом средњем веку, и спознао начин на који су људи тог доба функционисали у различитим животним сферама. У питању је драгоцен допринос српској правној историји, посебно када је реч о теми коју су многи само површно обрађивали. Читаоцу је омогућено да на један систематичан и детаљан начин спозна и друштвени и правни положај жене. Ауторка успешно и са великом дозом труда, пажње и преданости живописно представља средњовековне изворе читаоцу. Детаљно пореди положај жене и положај мушкарца у нормама које се тичу сличног или истог предмета, те појашњава да ли и како се разликују те норме.

Нина Кршљанин својим делом доприноси бољем разумевању значаја жене у једном историјском периоду у којем се чини да она није имала истакнуту улогу. Наводи нас на размишљање о томе колико је жена које су изостале из страница историје а чије улоге нису биле ништа мање значајне од улоге једног мушкарца. Штавише, у временима ратова, када су жене остајале без мужева и синова, оне су биле те које су носиле титулу главе породице преносећи на себе сву тежину опстанка, и оне улоге које им традиционално нису припадале.

Положај жене кроз историју је био разнолик. Вековима касније жене су се бориле за нека права која су им била омогућена у средњем веку. Друштво је често, па и данас, склоно да потцењује способност жена за одређене функције и оспорава њихов успех. У времену када се родна равноправност све више афирмише, познавање историјског контекста је веома важно. С тим у вези, веома је значајно разумети како су жене живеле и како се њихов положај мењао кроз време. Ова књига представља изврсну прилику за то разумевање, бар што се тиче Србије.

БИБЛИОГРАФИЈА

Ђорђе Бубало, „Пре и после Стефана Немање: историјска прекретница или *damnatio memoriae*“, Милан Радујко (ур.), *Стефан Немања – ирејодобни Симеон Мироточиви: Зборник радова*, Институт за историју уметности Филозофског факултета у Београду, Митрополија црно-

горско-приморска, Епархија будимљанско-никшићка, Институт за српски језик САНУ, Београд – Беране 2016, 243–250.

Душанка Динић-Кнежевић, *Положај жена у Дубровнику у XIII и XIV веку*, САНУ, Београд 1974.

Стојан Новаковић (прир.), *Законик Стефана Душана цара српског, 1349. и 1354. (грубо издање)*, Задужбина Илије М. Коларца, Београд 1898.

Srđan Šarkiћ, *A History of Serbian Mediaeval Law*, Brill, Leiden – Boston 2023.

Рад приспео / Paper received: 23.5.2025.

Прихваћен за објављивање / Accepted for publication: 1.6.2025.